
The Gleaner

Vol 22 (1999)

**Το μαθητικό τετράδιο του Ελευθερίου (Ευγενίου)
Βούλγαρη**

Boris Fonkic

doi: [10.12681/er.181](https://doi.org/10.12681/er.181)

To cite this article:

Fonkic, B. (1999). Το μαθητικό τετράδιο του Ελευθερίου (Ευγενίου) Βούλγαρη. *The Gleaner*, 22, 80–89.
<https://doi.org/10.12681/er.181>

ΤΟ ΜΑΘΗΤΙΚΟ ΤΕΤΡΑΔΙΟ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ (ΕΥΓΕΝΙΟΥ) ΒΟΥΛΓΑΡΗ

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ είναι άναμφίβολα κεντρική για τον ελληνικό 18ο αιώνα, αλλά και για τις ελληνορωσικές σχέσεις εκείνης τής εποχής. Τις τελευταίες δεκαετίες παρουσιάστηκε άρκετο νέο ύλικό, σημαντικό για τη μελέτη τής δραστηριότητας του Βούλγαρη στη Ρωσία. Μετά από προσπάθειες και έρευνα του άμερικανού ιστορικού St. Batalden, όπως επίσης και άλλων επιστημόνων, ταυτόχρονα ήσαν όρισμένων από τα έργα του Βούλγαρη, σημαντικά έγγραφα τεκμήρια που άφορούν τη δραστηριότητα του διαπρεπούς αυτού έλληνα διαφωτιστή κατά τη διάρκεια των τριάντα πέντε τελευταίων έτων τής ζωής του.¹

Σήμερα θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή του επιστημονικού κοινού σε μερικά νέα χειρόγραφα, αυτόγραφα του Βούλγαρη, ιστορικό ύλικό που παρέμεινε ως τώρα εκτός του έρευνητικού πεδίου των ειδικών. Πρόκειται ώστόσο για ύλικό που συμπληρώνει ουσιαστικά τις γνώσεις μας γύρω από τη βιογραφία του, διαφωτίζοντας μερικές σελίδες τής ζωής του σπουδαίου αυτού "Έλληνα, και μάλιστα όχι μόνο από την περίοδο τής δραστηριότητάς του στη Ρωσία, αλλά και από την πρώιμη εποχή των σπουδών του και ενώ ακόμα διαμορφώνονταν οι βάσεις των γνώσεων του μελλοντικού επιστήμονα-έγκυκλοπαιδιστή. 'Η πλειονότητα των νέων αυτών ανακαλύψεων έγινε στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Χάρκοβου στην Ούκρανία.

Περιγράφοντας στις αρχές τής δεκαετίας του '80 τα ελληνικά χειρόγραφα τής βιβλιοθήκης αυτής, έντοπίσαμε τέσσερις κώδικες με αυτόγραφα του Βούλγαρη, τους άρ. 84, 137, 143 και 144. Το σημαντικότερο

---

1. St. K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *Ο Έρωτιστής* 13 (1977), 1-22· ό ίδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, Ν. Ύόρη 1982· Άνως Πολίτης - Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο του 'Ιστορικού και Παλαιογραφικού 'Αρχείου* [ΕΤΕ] 6 (1994), 435.

ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀναμφίβολα τὸ χειρόγραφο ἀρ. 84. Πρὶν ὅμως παρουσιάσουμε ἀναλυτικὰ τὸ χειρόγραφο αὐτό, θεωροῦμε σκόπιμο νὰ δώσουμε κάποια στοιχεῖα καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τρία.

Τὸ χφ ἀρ. 137 εἶναι ἓνας μεγάλος τόμος (323 φύλλα μὲ διαστάσεις 285-290×198). Περιλαμβάνει τὴ Θεολογικὴ πραγματεία σὲ τέσσερα βιβλία, γραμμμένη ὀλόκληρη —ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες σελίδες (214-214^v, 219-219^v)— μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη.

Τὰ χειρόγραφα ἀρ. 143 καὶ 144 ἀποτελοῦν δύο τόμους τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας» τοῦ Μελετίου, ἀντιγραμμμένης τὸ 1747 «χειρὶ Δημητρίου παπα Ἀντωνίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»: τὸ ἀρ. 144 περιλαμβάνει τὰ ὀκτῶ πρῶτα βιβλία, ἐνῶ τὸ ἀρ. 143, τὰ βιβλία ἀπὸ τὸ ἕνατο ἕως τὸ δέκατο ἔβδομο τοῦ ἔργου, ποῦ ἦταν πολὺ διαδεδομένο στὸν ἑλληνικὸ κόσμο τὸν 18ο αἰώνα. Καὶ στοὺς δύο τόμους ἀπαντοῦν marginalia τοῦ Βούλγαρη μὲ καφὲ σκοῦρο μελάνι, τὰ ὁποῖα στὴν οὐσία ἀποτελοῦν διόρθωση τοῦ κειμένου καὶ ἐπεξηγήσεις μεμονωμένων χωρίων. Περισσότερα ἔχῃ παρόμοιας ἐργασίας ἀπαντοῦν στὸν κώδικα ἀρ. 144· στὸ verso τοῦ πρώτου φύλλου ὑπάρχει ἓνα δυσανήγνωστο ἐπίσης διαγραμμμένο ἐκ τῶν ὑστέρων κτητορικὸ σημεῖωμα: «Καὶ τότε Εὐγενίου Βουλγάρως...».

«Ὅλα τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἀνήκουν προφανῶς στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βούλγαρη ποῦ παρέμεινε στὴν κατοχὴ του μετὰ τὴν πώληση πολλῶν ἀπὸ τὰ βιβλία του στὸν πρίγκιπα Γκ. Α. Ποτέμκιν. Τὸ μέρος τῶν βιβλίων ποῦ δὲν πωλήθηκε παρέμεινε γιὰ ἄρκετὸ καιρὸ στὸ Αἰκατερινοσλάβ. Μὲ αὐτὰ πιθανότατα τὰ λίγα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία σχετίζονται καὶ οἱ κώδικες ποῦ παλαιότερα ἀνήκῃαν στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β' (1757-1761, † 7.12.1779), φίλο καὶ προστάτη τοῦ Βούλγαρη, τὰ ὁποῖα ἐπίσης στὴ συνέχεια συμπεριλήφθησαν στὴ συλλογὴ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸ χειρόγραφο ἀρ. 84, τοῦ ὁποίου θὰ παρουσιάσουμε μιὰ λεπτομερῆ περιγραφὴ, ὅπως καὶ θὰ δώσουμε τὴν ἱστορία του ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς δημιουργίας του ἕως τὴν ἔνταξή του στὴ συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου.

18ος αἰώνας (πρῶτο τρίτο), χαρτί, 100 φφ. 196×146/7.

(Σελ. 1-95) Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετωνομασθέντος Ἰκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων. (Σελ. 95) Τέλος τῶν ἐπιστολικῶν τύπων.

(Σελ. 97-140) Ἀφθονίου σοφιστοῦ προγυμνάσματα, ἄπερ ἤρξαμεθα (sic) σπουδάζειν ἐν ἔτει ,αψλά', ἐν μηνὶ ἀπριλίῳ 26. (Σελ. 140) Τέλος τῶν προγυμνασμάτων Ἀφθονίου σοφιστοῦ, τῷ δὲ ἐνιαίῳ φωτὶ δόξα καὶ κλέος.

(Σελ. 145-168) (χωρὶς τίτλο) *Inc.* Περί περιόδου. «Ἡ περίοδος κατὰ τὸν Σταγυρίτην λέξις ἐστὶν ἀρχὴν ἔχουσα καὶ τελευτὴν αὐτὴν καθ' αὐτήν...». Ἑρμηνεῖες τῶν Λουκιανοῦ, Ἰσοκράτους, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. (Σελ. 148-168) Προγύμνασμα α^{ον} περί περιόδου. *Des.* ἐπὶ τὴν θάλασσαν φέρεται προσέτι ἀπὸ τὸν πετεινῶν, μελισσῶν, ἀνθρώπων καὶ (λοιπά (;)). Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα καὶ κλέος.

(Σελ. 171-190) Σύνοψις εἰς τὴν ποιητικὴν μέθοδον τὰ ἀναγκαιότερα περιέχουσα χάριν τῶν φιλομαθῶν· ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ λογιωτάτου ἱερομονάχου Χριστοφόρου τοῦ Ἐμποροκομίτου κατὰ τὸ ,αψκβ' κοσμοσωτήριον, κατὰ μῆνα ἀπρίλλιον εἰς Κερκύραν. (Σελ. 190) Τέλος τῷ δὲ θεῷ δόξα καὶ κλέος.

Χαρτί: γκριζο, κακῆς ποιότητος. In-4ο. Ὑδατόσημα: Παρόμοια με Laucevičius 2834, χρονολογημένο στὸ 1714.²

100 φφ.: I (ἀρχὲς 19ου αἰ.) + 190 σελ. (= 95 φφ.) + IV φφ. (ἀρχὲς 19ου αἰ.). φφ. I-I^v, σελ. 96, 141-144, 169-170, φφ. I-IV^v ἄγραφα.

Τετράδια: quaterniones, χωρὶς ἀρίθμηση.

Μελάνι καφετὶ (με σιαχτόχρωμη ἀπόκλιση), ἀποχρώσεις ἀπὸ ἔντονη ἕως θαμπή. Τὰ πρωτογράμματα εἶναι χρωματισμένα με μελάνι, σελ. 95: σχέδιο με πένα.

Ἐπιφάνεια κειμένου: σελ. 1-95, 22 στίχοι ἀνὰ σελίδα, 127/30×87/90. σελ. 97-190, 22-23 στίχοι ἀνὰ σελίδα, 157/62×115/7.

Ὅλο τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἓνα χέρι, τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη.

Σελ. 1 κάτω περιθώριο: κτητορικὸ σημείωμα τέλους 18ου αἰ. με μαῦρο μελάνι: «Ἐκ τῶν Εὐγενίου [τοῦ] μαθητεούντου», ποὺ εἶναι μουντζουρωμένο ἀπὸ πάνω με πυκνὸ σπιράλ ἀπὸ καφετὶ σκοῦρο μελάνι με σκοπὸ νὰ ἀποκρύψει τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου τοῦ χειρογράφου.

Στάχωση ἀρχῶν 19ου αἰώνα, χαρτόνι περιβεβλημένο ἀπὸ μαῦρο δέρμα με στάμπα.

Χάρη στὴ σημείωση τοῦ ἴδιου τοῦ Βούλγαρη σχετικὰ με τὴν ἑναρξὴ τῆς μελέτης τῶν Προγυμνασμάτων τοῦ Ἀφθονίου τὴν 26 Ἀπριλίου

2. E. Laucevičius, *Paper in Lithuania in XV-XVIII centuries*, Βίλνιους (Vilnius) 1967.

1731, μπορούμε να τοποθετήσουμε τη δημιουργία ολόκληρου του κώδικα στις αρχές της δεκαετίας του 1730. Τὰ ὑδατόσημα τοῦ χειρογράφου δὲν ἀποκλείουν τὴν ὑπόθεση αὐτή. Δυστυχῶς, δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένα στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη, ὅταν παρακολουθοῦσε μαθήματα βασικῆς καὶ μέσης παιδείας στὴν Κέρκυρα, τὰ ἄλλα Ἴονια Νησιά καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ἄρτα καὶ τὰ Ἰωάννινα. Οὐσιαστικά, ἀπὸ τὴ γέννησή του καὶ μέχρι τὴν κουρά του δὲν διαθέτουμε οὔτε μία σαφὴ χρονολογία ἀπὸ τὴ βιογραφία του. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ κώδικας τῆς Ἐπιστημονικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ συμπλήρωμα στὰ στοιχεῖα τοῦ εἴδους του καὶ μᾶς ἐπιτρέπει ὡς ἓνα σημεῖο νὰ γνωρίζουμε τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας τοῦ Βούλγαρη κατὰ τὴν προαναφερθεῖσα περίοδο. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι βρίσκεται ἀκόμα στὰ Ἴονια Νησιά.

Τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο τοῦ Ἐλευθερίου Βούλγαρη, στὴ συνέχεια, κατὰ πάσα πιθανότητα παρέμεινε στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη καὶ ἐνῶ ἐξελιχθῆκε σὲ περίφημο ἐπιστήμονα καὶ γνωστότατο σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο διδάσκαλο, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης φύλαξε μεταξὺ τῶν πολλῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων τῆς συλλογῆς του αὐτὸ τὸ μικρὸ χειρόγραφο, μαρτυρία τῶν πρώτων του βημάτων στὴν πορεία τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Εἶναι πιθανὸ ὅτι αὐτὸ τὸ χειρόγραφο, μαζί μὲ μερικοὺς ἄλλους κώδικες, αὐτόγραφα του ἢ μὲ προσωπικὰ ἔγγραφοις του, παρέμεινε στὴν κατοχὴ τοῦ Βούλγαρη καὶ μετὰ τὴν πώληση μεγάλου μέρους τῶν βιβλίων του στὸν πρίγκιπα Γκ. Α. Ποτέμκιν.³ Ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου ἀρ. 84, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βούλγαρη († 27 Μαΐου 1806), διαμορφώθηκε ὡς ἑξῆς.⁴

Κατὰ πάσα πιθανότητα, κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ἔτους 1806 τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο μαζί μὲ τέσσερα ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη (στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρκοβου φέρουν τὴν ἀρίθμηση 137, 143, 144 καὶ 286) κατέληξε στὴ Μόσχα. Μαζί τους βρέθηκαν καὶ δέκα ἀκόμα κώδικες ποὺ ἀνῆκαν παλαιότερα στὸν πρῶην Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Σεραφεῖμ Β' (1757-1761) καὶ στὴ συνέχεια, μετὰ τὸν θάνατό του, περιῆλ-

3. Βλ. St. K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806*, ὁ.π., σ. 75.

4. Παραθέτουμε ἐδῶ μία σύντομη παρουσίαση μερικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνάς μας γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου, τὴν ὁποία σὲ ἐκτενέστερη μορφή θὰ δημοσιεύσουμε σὲ προετοιμαζόμενο ἤδη γιὰ ἔκδοση Κατάλογο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

θαν στα χέρια του (Ἐπιστημονική Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου, ἀρ. 107, 108, 109, 121, 122, 138, 145, 365, 389 καὶ 390). Δὲν ἀποκλείεται τὰ χειρόγραφα αὐτὰ νὰ σχετίζονται μὲ τὰ βιβλία ἐκεῖνα πού, σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη τοῦ Βούλγαρη, ἔπρεπε νὰ ἀποσταλοῦν στὴ Μόσχα στὸν Ζώη Ζωσιμά.⁵

Στὴ Μόσχα, στὰ δεκαπέντε αὐτὰ χειρόγραφα προστέθηκε καὶ ἓνα ἀντίγραφο μὲ ἔργα τοῦ Ἀράτου, τοῦ Κλεομήδους καὶ τοῦ Νικομάχου (πρῶτο τρίτο τοῦ ΙΔ' αἰώνα) πού ἔφερε στὴ Ρωσία τὸ 1655 ἀπὸ τὴ Μονὴ Βατοπεδίου ὁ Ἀρσένιος Σουχάνωφ, παρέμεινε ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν στὴν Πατριαρχική (Συνοδική) Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας καὶ στὴ συνέχεια περὶ τὸ 1784 ἐκλάπη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Chr. F. Matthaei καὶ μεταφέρθηκε στὴ Γερμανία. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλειονότητα τῶν ὑπόλοιπων ἑλληνικῶν χειρογράφων πού ἀπέκτησε ὁ Matthaei μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὴ Μόσχα, τὸν κώδικα τοῦ Ἀράτου δὲν τὸν πούλησε στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Δρέσδης,⁶ ἀλλὰ τὸν ξανάφερε στὴ Ρωσία τὸ ἔτος 1803 (ἀπὸ τὸ 1804 ὁ Matthaei κατέλαβε καὶ πάλι τὴν ἔδρα τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς γραμματείας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ (στὸ Χάρκοβο θὰ τοῦ δοθεῖ ὁ ἀριθμὸς 369), ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνας ἀκόμα κώδικας, περγαμηνὸς τοῦ ΙΒ' αἰώνα (ἀρ. 134) μὲ ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Ὀλυμπιοδώρου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἀνδρέου τοῦ Κρητὸς καὶ ἄλλων, πού ἴσως προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Matthaei,⁷ μαζὶ μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη στὴ Μόσχα περιῆλθαν ἀπὸ ἄγνωστο πρόσωπο, ὡς μία ἐνιαία συλλογὴ, στὴν κυριότητα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβου στὶς ἀρχὲς τοῦ 1807 καὶ ἀμέσως περιγράφηκαν ἀπὸ τὸν βιβλιοθηκᾶριο J. N. Belin de Ballu.⁸

Ἔτσι, τὸ μαθητικὸ αὐτὸ τετράδιο τοῦ μελλοντικοῦ ἐπιστήμονα καὶ

5. Βλ. St. K. Batalden, ὁ.π., σ. 91.

6. Σχετικὰ βλ. O. v. Gebhardt, *Christian Friedrich Matthaei und seine Sammlung griechischer Handschriften*, Λίψια 1898, σ. 102-103.

7. Ἔτσι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, θεωροῦσε ὁ O. v. Gebhardt (ὁ.π., σ. 103). Στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο (ἀπὸ παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ μελέτη προκύπτει ὅτι ἀντιγράφηκε στὴ Νότια Ἰταλία, κατὰ πάσα πιθανότητα στὸ Παλέριο), ἐκτὸς ἐνὸς κτητορικοῦ σημειώματος τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὸ φ. 31 (ἐκ τῶν τοῦ Γεωργίου ἐκ Τρίκκης τοῦ ἱεροπαιδός), δὲν ὑπάρχουν ἄλλα ἔχνη κυριότητος κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰώνα.

8. J. N. Belin de Ballu, «Notitia et descriptio aliquot codicum mancriptorum qui reperiuntur in Bibliotheca Universitatis imperialis, quae Charkoviae floret», *Conspectus praelectionum a 17a Augusti 1807 ad 30am Junii 1808 anni, in Caesarea Universitate Charcoviensi publice habendarum*, Χάρκοβο 1807, σ. III-X.

διαφωτιστή Εὐγενίου Βούλγαρη βρέθηκε στο Χάρκοβο και σώζεται στο πλαίσιο τῆς συλλογῆς τῶν 24 ἑλληνικῶν χειρογράφων πού φυλάσσεται ἐκεῖ μέχρι σήμερα.

Τελειώνοντας ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σημασία ἐνὸς ἄλλου αὐτόγραφου κώδικα τοῦ Βούλγαρη πού παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς δραστηριότητάς του κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς διαμονῆς του στὴν Οὐκρανία. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Sächsische Landesbibliothek τῆς Δρέσδης Da 54, τὸ ὁποῖο οὐδέποτε ἀποτέλεσε ἀντικείμενο μελέτης τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Βούλγαρη. Ὡστόσο τὸ κείμενο τοῦ χφ (14 φύλλα, διαστ. 235×175) εἶναι γραμμένο ὀλόκληρο μὲ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη. Ἔτσι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα νέο ἄγνωστο αὐτόγραφο του.

Ἡ σημασία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἀυξάνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο μέχρι σήμερα δὲν συμπεριλαμβανεται στὰ γνωστά του κείμενα: ὁ κώδικας στὰ φφ. 1-12 περιέχει τὸ ἔργο «Ἐκθεσις τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου ἡτοῖ τῆς λεγομένης μικρᾶς Ταταρίας» καὶ στὰ φφ. 13-14 περιέχει ἓνα ἐπίμετρο στὸ βασικὸ κείμενο «Παράρτημα ἐν ᾧ Δεκάς ἀνδρῶν τῶν ἐκ τοῦ Σκυθικοῦ γένους περιωνύμων». Τὸ χφ Da 54 περιέχει τὴν τελικὴ μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἡ «Ἐκθεσις τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου» δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓνα κείμενο ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ὡς γραφέα, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ προσωπικὸ του ἔργο: αὐτὸ πιστοποιεῖται τόσο ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του πού ἀναπτύσσει τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς Κριμαίας κυρίως ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μνεία στὸ φ. 12 τῆς νίκης τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης τὸ 1774 ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τὸ νέο καθεστῶς τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία λεγόταν «Μικρὰ Ταταρία».

Τὸ ἔργο αὐτό, πιστεύουμε, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια. Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι στὸ κείμενο ὑπάρχει τὸ ἔτος 1774 —τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ *terminus post quem*. Ὑπάρχει ὡστόσο σοβαρὴ βάση πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου καὶ ἴσως καὶ τὸ σύνολό του μὲ τὸ ἔτος 1781.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο πού ὑπῆρξε ἀρχιεπίσκοπος Χερσῶνος ὁ Βούλγαρης δὲν εἶχε οὔτε τὸ χρόνο ἀλλὰ οὔτε καὶ τὴν ἐπιθυμία νὰ συνεχίσει τὴ δραστηριότητά του ὡς συγγραφέας καὶ ἐπιστήμονας. Καὶ μόνον ὅταν ἐγκατέλειψε τὴ σημαντικὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ διοικητικὴ αὐτὴ θέση καὶ ζοῦσε ἀρχικὰ στὴν Πολτάβα καὶ στὴ συνέχεια στὴ Χερσῶνα,

επέστρεψε στη συνήθη του επιστημονική εργασία. Άμέσως μετά την εγκατάστασή του στη Χερσόνα ο Βούλγαρης παίρνει μία επιστολή από τὸν Ποτέμκιν πὸ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμία στὸν ἔλληνα λόγιό, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ πρίγκιπα, «διαθέτει διαχρονικὲς γνώσεις καὶ εἶναι συγχρόνως ὁ Ἡσίοδος, ὁ Στράβων καὶ ὁ Χρυσόστομός μας», νὰ κάνει τὴν περιγραφή «τῆς ἱστορικῆς περιοχῆς μας» καὶ νὰ δείξει «ποια ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ποῦ ζοῦσαν στὰ παλαιὰ χρόνια οἱ Σλάβοι καὶ τί ἦταν ἡ Ὀλβία, ἡ Μελιτόπολη, ἡ νῆσος τοῦ Ἀχιλλέως» κτλ.

Ἀπάντηση στὴν ἐκκλιση τοῦ Ποτέμκιν ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἡ γνωστὴ στοὺς ἱστορικοὺς «Ἱστορικὴ ἔρευνα περὶ τοῦ χρόνου τῆς βαπτίσεως τῆς ρωσίδος μεγάλης πριγκιπίσσης Ὀλγας» πὸ ἔγραψε ὁ Βούλγαρης στὰ 1781 καὶ τυπώθηκε στὴν Ἁγία Πετρούπολη τὸ 1792.

Κατὰ πάσα πιθανότητα ἀκριβῶς τότε, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1781 καὶ ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1788, γράφτηκε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ἡ ἱστορικὴ περιγραφή τῆς περιοχῆς, πὸ ἐνώθηκε μὲ τὴ Ρωσία μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Kužuk-Kainardži, χειρόγραφο πὸ ἀνακαλύψαμε στὴ Δρέσδη.